

دکتر هومن یوسفدهی*

دکترای بخش فارسی دانشگاه دهلی

دکتر چندر شیکه‌رتناگر**

استاد بخش فارسی دانشگاه دهلی

فصلنامه مطالعات شبه قاره

دانشگاه سیستان و بلوچستان

سال پنجم، شماره شانزدهم، پاییز ۱۳۹۲

(ص ۱۶۷-۱۴۹)

شناسایی منشأ نسخ خطی خزانه‌ی عامره

با استفاده از افزوده‌ها و کاسته‌های آزاد بلگرامی

چکیده

یکی از نکات مهم در متن پژوهی، تشخیص قدمت نسخ و منشأ نسخ منقول از نسخ اصلی و آگاهی از صحت و اصالت آن‌هاست. خزانه‌ی عامره تألیف میر غلام‌علی آزاد بلگرامی (۱۱۱۶-۱۲۰۰ق) به جهت تعدد نسخ خطی آن و تعدد افزوده‌ها و کاسته‌های مؤلف بر کتاب که تا سال‌ها پس از تألیف آن ادامه یافته، نمونه‌ی خوبی برای نشان دادن نحوه‌ی تشخیص منشأ نسخ بر اساس یادداشت‌های افزوده و کاسته‌ی موجود در آن‌هاست. در این مقاله پس از ذکر افزوده‌ها و کاسته‌های مؤلف، روش مقایسه‌ی نسخه‌های این کتاب توضیح داده شده است.

کلید واژه‌ها: آزاد بلگرامی، خزانه‌ی عامره، یادداشت‌های افزوده و کاسته، نسخ خطی،

متن پژوهی، منشأ نسخ.

---

*Email: Houman_yousefdehi@yahoo.com

**Email: Chshekhar58@hotmail.com

تاریخ پذیرش: ۹۲/۸/۱۱

تاریخ دریافت: ۹۱/۶/۱۰

مقدمه

تذکره ی خزانه ی عامره نوشته ی میر غلام علی آزاد بلگرامی (م. ۱۲۰۰ق) تألیف سال ۱۱۷۶ه.ق. یکی از مهمترین تذکره‌های قرن ۱۲ هجری (۱۸ میلادی) است و پیش از این در کتاب‌های مختلفی به وجوه اهمیت این اثر از منظر تاریخ، تذکره‌نویسی، نقد ادبی و ... پرداخته شده است (فتوحی، ۱۳۸۵: ۲۹۰-۳۱۰) و در اینجا به دو علت به وجه دیگری از اهمیت آن پرداخته خواهد شد:

الف) آزاد بلگرامی از معدود مؤلفینی است که به اصلاح و تکمیل اثر خود پس از تألیف توجه داشته است. او پس از تألیف خزانه ی عامره، در موارد متعددی به اصلاح مطالب کتاب و درج یادداشت‌های تکمیلی اقدام نموده است و با این کار بر ارزش علمی و غنای کتاب افزوده است. امروزه این اصلاحات و یادداشت‌های افزوده، به ما کمک می‌کند تا سال قطعی یا تقریبی کتابت نسخ بی‌تاریخ خزانه ی عامره یا نسخه ی منقول‌عنه هر یک از آن‌ها را دریابیم.

ب) این بررسی مصداقی برای نسخه‌شناسان و متن‌پژوهان قابل استفاده است و می‌تواند الگویی سودمند برای شناخت بیشتر و تعیین تاریخ نسخ خطی بازمانده از کتاب‌هایی باشد که همانند خزانه ی عامره، دارای یادداشت‌هایی از مؤلف یا حتی کاتبان هستند.

پیشینه ی تحقیق

با توجه به اهمیت اثر و جایگاه ادبی نویسنده ی آن، در غالب آثاری که در آن‌ها به تاریخ ادبیات فارسی در هند پرداخته شده، از خزانه ی عامره و نویسنده ی آن سخن به میان آمده است؛ اما مهمترین اثری که تاکنون درباره ی این نویسنده و آثار او نوشته شده، کتاب احوال و آثار میر غلام علی آزاد بلگرامی نوشته ی سید حسن عباس، عضو هیات علمی دانشگاه بنارس هند است که در سال ۱۳۸۴ه.ش. به وسیله ی بنیاد موقوفات محمود افشار در تهران منتشر شده است. همچنین محمود فتوحی در نقد ادبی در سبک هندی (تهران، ۱۳۵۸) و سید علیرضا نقوی در تذکره‌نویسی در هند و پاکستان (تهران، ۱۳۴۳) مفصل‌تر و

دقیق‌تر از دیگران به بررسی و معرفی تذکره‌ی خزانه‌ی عامره پرداخته‌اند. در بین نسخه-پژوهان استوری در ادبیات فارسی (۱۹۷۲، ۱(۲)/۸۶۴)، چارلز ریو در فهرست نسخ فارسی موزه‌ی بریتانیا (۱۹۶۶، ۱/۳۷۳-۳۷۵)، هرمان اته در فهرست نسخ فارسی ایندیا آفیس (۱۹۰۳، ۱/۳۵۳) و منزوی در فهرست مشترک نسخه‌های خطی (۱۱/۷۶۱) بیش از دیگر منابع به معرفی نسخ موجود از خزانه‌ی عامره پرداخته‌اند و برخی به وجود یادداشت‌های افزوده در آن اشاره کرده‌اند؛ اما در این مقاله برای نخستین بار به مقایسه‌ی نسخ خطی موجود از خزانه‌ی عامره پرداخته شده است و نحوه‌ی تشخیص منشأ نسخ با استفاده از یادداشت‌های موجود در آن و اصلاحات صورت گرفته، بیان شده است.

نسخ مورد استفاده

برای تبیین موضوع و تدوین این مقاله، چهار نسخه‌ی خطی و یک نسخه‌ی چاپ سنگی خزانه‌ی عامره مورد استفاده قرار گرفته است که مشخصات آن‌ها به شرح ذیل است:

۱- نسخه‌ی شفیق(ش): نسخه‌ای مهم که یک سال پس از تألیف خزانه‌ی عامره (۱۱۷۶ق) یعنی در سال ۱۱۷۷ق. / ۱۷۶۳م. به وسیله‌ی لجهمی‌ترین شفیق اورنگ‌آبادی از شاگردان مبرز آزاد بلگرامی کتابت شده است و یادداشت مؤلف را در ابتدا دارد. این نسخه که در مرکز میکروفیلم نور در دهلی نو نگهداری می‌شود، به دلیل تقدم کتابت، فاقد یادداشت‌هایی است که آزاد بلگرامی در سال‌های بعد و حداقل تا سال ۱۱۸۹ق به متن اولیه‌ی کتاب افزوده است.

۲- نسخه‌ی بریتانیا(ب): این نسخه که در موزه‌ی بریتانیا واقع در لندن نگهداری می‌شود، در سال ۱۱۸۲ق. / ۱۷۶۸م. یعنی شش سال پس از تألیف خزانه‌ی عامره و در زمان حیات مؤلف، به دست محمد معرفت بولاقی در اورنگ‌آباد کتابت شده است.

۳- نسخه‌ی پتنا(پ): این نسخه در کتابخانه‌ی خدابخش واقع در شهر پتنای هند نگهداری می‌شود و در نیمه‌ی اول قرن سیزدهم (اواخر قرن ۱۸ تا نیمه‌ی نخست قرن ۱۹ میلادی) به وسیله‌ی کاتبی ناشناخته کتابت شده است.

۴- نسخه‌ی علیگره (ع): این نسخه در کتابخانه دانشگاه علیگره هند نگهداری می‌شود و به وسیله‌ی کاتبی به نام رستم‌علی در سال ۱۲۳۷ق. / ۱۸۲۲م. کتابت شده است.

۵- نسخه‌ی چاپ سنگی (س): نخستین نسخه‌ی چاپ سنگی خزانه‌ی عامره است که در سال ۱۲۸۵ق. / ۱۸۷۱م. در مطبعه‌ی نولکشور در کانپور به چاپ رسیده است. این نسخه به اعتبار نوشته‌ی ذیل از کاتب در حاشیه‌ی یکی از صفحات، از روی نسخه‌ای به خط مؤلف نوشته شده است:

"جای مصراع شعر میر الهی همدانی در اصل نسخه که مکتوب دست مصنف است نیز خالی است." (آزاد، ۱۸۷۱: ۳۹۶)

ولی به روایت دیگر از روی نسخه‌ی مکتوبه‌ی اولاداحمد بلگرامی در سال ۱۲۶۶ق، کتابت شده و اکنون به شماره‌ی ۹۲۰/۲۰ (ذخیره سبحان) در کتابخانه‌ی دانشگاه اسلامی علیگر نگهداری می‌شود، نقل شده است. (عبّاس، ۱۳۸۴: ۱۸۶) البته این احتمال هم هست که نسخه‌ی مکتوبه‌ی اولاداحمد بلگرامی از روی نسخه‌ی مکتوبه‌ی مؤلف نوشته شده باشد. به هر روی این نسخه، حاوی تمامی یادداشت‌های تکمیلی مؤلف است.

کاسته‌ها و افزوده‌ها

گفتیم که آزاد بلگرامی پس از تألیف خزانه‌ی عامره در سال ۱۱۷۶ق، به دفعات به اصلاح برخی اشتباهات موجود و تکمیل اطلاعات کتاب پرداخته است و حداقل تا سال ۱۱۸۹ق. یعنی تا ۱۳ سال پس از تألیف کتاب به این کار ادامه داده است. اکنون جهت استفاده بیشتر محققان، افزوده‌ها و کاسته‌های آزاد بلگرامی در سه گروه موارد اصلاحی، یادداشت‌های تاریخ‌دار و یادداشت‌های بی‌تاریخ با توضیحاتی ارائه می‌گردد.

۱- اصلاحات

آزاد بلگرامی در سه مورد به اصلاح مطالب مندرج در متن اولیه‌ی کتاب پرداخته است:

۱-۱- مطلب مربوط به تاریخ فاروقی: "ابتدا تاریخ ایشان از آغاز خلافت فاروق است - رضی الله عنه - که در سیزده هجری بوده و الآن سال تاریخ ایشان سنه‌ی ثلث و ستین

و مآته و الف است، مطابق سنه ی ستّ و سبعین و مآته و الف هجری و وجه اختیار تاریخ فاروقی این است که جدّ اعلای مرهته در عهد فاروق - رضی الله عنه - از ولایت ایران به هند آمد؛ چنانچه بالا ذکر یافت. "(آزاد، ۲۰۱۲: ۷۹)

توضیح: برخی نسخه‌های خطّی خزانه ی عامره، حاوی عبارات فوق و برخی فاقد آن هستند. در بین نسخ مورد استفاده در این تصحیح، نسخه ی ش (۱۳۷۷ق)، نسخه ی کتابخانه ی علیگر (۱۳۳۷ق)، نسخه ی کتابخانه ی خدابخش پتنا (۱۲۰۰-۱۲۵۰ق) فاقد آن؛ ولی نسخه ی بریتانیا (۱۳۸۲ق) و چاپ سنگی حاوی این یادداشت هستند. برای دریافتن این که کدام دسته از نسخ، حاوی نظر نهایی مؤلف هستند، به بررسی قراین موجود می‌پردازیم:

الف) عبارت خود حاکی از آن است که مطلب استعمال تاریخ فاروقی به وسیله ی مرهته در نسخه ی مسوّدّه مؤلف وجود داشته است؛ زیرا در آن تصریح شده که سال ۱۱۶۳ فاروقی برابر سال ۱۱۷۶ قمری است که همان سال تألیف کتاب است؛

ب) نسخه ی ش که تنها یک سال پس از تألیف (۱۱۷۷ق) به وسیله ی لجهمی نراین (شاگرد آزاد) در محلّ اقامت آزاد (اورنگ‌آباد) کتابت شده و یادداشت تأیید مؤلف را در ابتدای خود دارد، فاقد عبارت مورد بحث است.

پ) نسخه ی بریتانیا که شش سال پس از تألیف (۱۱۸۲ق) به وسیله ی کاتب محمّد معرفت بولاقی از روی نسخه ی اصل به خطّ مؤلف (آزاد بلگرامی) و در محلّ زندگی (اورنگ‌آباد) و در زمان حیات وی کتابت شده، حاوی عبارت مورد نظر است؛

ت) این که هندوان مرهته به جهت آن که جدّ اعلای آنان از بیم سپاهیان فاروق از ایران رهسپار هند شده، تاریخ فاروقی را مورد استفاده قرار دهند، امری بعید است و مضافاً هیچ منبع دیگری که مؤید کاربرد تاریخ فاروقی به وسیله ی مرهته یا دیگران باشد، یافت نشد.

با توجه به موارد فوق می‌توان حدس زد که مطالب مربوط به تاریخ فاروقی در متن اوّلیه ی (مسوّدّه) مؤلف وجود داشته است؛ لیکن بعداً به نادرستی آن پی برده و در نسخه ی بیاض یا در حین کتابت نسخه به وسیله ی شاگردش لجهمی نراین آن را حذف کرده است؛ ولی با این حال در نسخه ی مسوّدّه دست نبرده است و بدین ترتیب مطلب مورد نظر، بر

حسب آن که از روی کدام یک از دو نسخه استنساخ شده، در برخی نسخه‌ها نیست و در برخی نسخ هست.

۱-۲- مطلب مربوط به صائب تبریزی: "و با وصفی که سنّی‌المذهب بود، در میان ایرانیان به کمال احتیاط عقاید دین و حفظ اسرار علم و یقین مقبول خواصّ و عام گردیده؛ چنان که باید و شاید زندگانی فرمود و در حین عود از حرمین مکرمین، قصیده در منقبت شاه خراسان انشا نمود؛ چنانچه یکی از آن ابیات این است" (آزاد، ۴۵۷:۲۰۱۲)

توضیح: از آنجا که موضوع اهل تسنن بودن صایب تبریزی، کاملاً نادرست است و این عبارات فقط در نسخه ی چاپ سنگی وجود دارد و چهار نسخه ی دیگر، فاقد آن هستند، شاید الحاقی باشد و یا آزاد پس از تألیف آن را حذف کرده؛ ولی چون در مسووده بوده، به نسخه ی منقول‌عنه نسخه ی چاپ سنگی راه یافته است.

۱-۳- مطلب مربوط به خدیجه سلطان: در نسخه ی شفیق (۱۱۷۷ق) آمده است: "نادرشاه خدیجه سلطان را ربوده، به تصرف خود آورد و بعد مقتول شدن نادرشاه محمدصالح خان قاتل نادرشاه با او عقد نکاح بست و بعد کشته شدن محمدصالح خان، میرزا احمد، وزیر ابراهیم شاه، او را در سلک ازدواج کشید. آخر کریم خان میرزا احمد را کشت و بعد از آن معلوم نشد که خدیجه سلطان را دیگری گرفت یا نگرفت." (آزاد، ۲۰۱۲: ۷۲۵)

آزاد بلغرامی پس از آگاهی از جزئیات بیشتر ماجرا و در فاصله ی سال‌های ۱۱۷۷ تا ۱۱۸۲ق. اطلاعات آن را به این نحو کرده است: "... چون افاغنه بر اصفهان مسلط شدند، کریمداد غلام محمود خان، خدیجه سلطان را به نکاح خود درآورد. آخر مردم شاه طهماسب کریمداد را کشتند. بعد از آن نادرشاه او را بی نکاح در تصرف داشت و بعد چندی نادرشاه، او را در سلک ازدواج نجف قلی بیگ، حاکم یزد، پسرعمّ خدیجه سلطان کشید. چون نادر شاه فوت کرد، مردم یزد نجف قلی بیگ را کشتند. پس از آن صالح خان، قاتل نادر شاه، با خدیجه سلطان عقد نکاح بست. انجام کار، صالح خان را کریم خان زند به قتل رسانید. سپس میرزا احمد، وزیر اصفهان، در حبالة ی نکاح خود درآورد. میرزا احمد هم بر دست کریم خان کشته شد. بعد قتل میرزا احمد خان، خدیجه سلطان اراده ی هند

کرد و روانه ی کربلای معلی شد که از آن جا به بصره رود و از راه دریا، خود را به هند پیش واله رساند. اجل فرصت نداد و در عرض راه در بلده ی کرمانشاهان وفات یافت. نعش او را به کربلای معلی برده، دفن ساختند." (آزاد، ۲۰۱۲: ۷۲۵)

۲- یادداشت‌های تاریخ‌دار

از بین هشت یادداشت تاریخ‌دار، قدیمی‌ترین یادداشت مربوط به سال ۱۱۷۷ق. و آخرین یادداشت مربوط به سال ۱۱۸۹ق. است که با رعایت ترتیب تاریخی در پی می‌آید:

۲-۱- یادداشت سال ۱۱۷۷ق.:" [امیرالممالک] یک سال و سه ماه و شش روز در حالت حبس گذرانید و بعد تحریر این کتاب بیستم ربیع‌الاول روز پنجشنبه سنه ی سبع و سبعین و ماته و الف از قید زندان هستی برآمد و در جوار مرقد شیخ محمد ملتانی - قدس - سره - مدفون گردید. میر اولاد محمد ذکا - طال عمره - گوید:

خدییو دکن روح والای او به پرواز از دام محنت شده

رقم کرد تاریخ فوتش ذکا امیرالممالک به جنت شده"

(آزاد، ۲۰۱۲: ۱۱۲-۱۱۳)

توضیح: این یادداشت یک سال پس از تألیف کتاب (۱۱۷۶ق.) یعنی در سال کتابت نسخه‌ی ش (۱۱۷۷ق.) افزوده شده و سایر نسخ هم آن را دارند.

۲-۲- یادداشت سال ۱۱۷۹ق.:" در این مقام جمله ی معترضه‌ای از سوانح ایام که بعد تحریر این تألیف به عرصه ی وقوع درآمد الحاق می شود. هولکر که بعد فتح شاه درانی بر باوو از رزمگاه گریخته، خود را به پونه رسانیده بود، دو سال در این نواحی گذراند و در محارباتی که نواب آصفجاه ثانی را با مادهو راو پسر بالاجی راو و رگهناته راو برادرش اتفاق افتاد، شریک غنیم ماند و در سنه ی سبع و سبعین و ماته و الف پر و بالی بهم رسانده، به هندوستان عود نمود. شجاع‌الدوله ناظم اوده که از نصارای بنگاله شکست خورده، به فرخ‌آباد آمده بود؛ در انتریبید ملاقات کرده، به اتفاق رو به جنگ نصاری آوردند. نصاری از اله‌آباد قدم پیش گذاشته، در مقام کوره تلافی فریقین دست داد و جنگی عظیم در میان آمد. شجاع‌الدوله شکست خورده، به فرخ‌آباد رفت و هولکر با حال تباہ، دریای جمن را عبور

کرده، خود را به کالپی رساند و جمعیتی فراهم آورده، با راج های آن نواحی پیچید و زری گرفت. انجام کار بر سر جواهرمل، پسر سورجمل جات که بعد فوت پدر بر مسند ریاست نشست، رفت و در نواحی اکبرآباد قریب دهلپور خود چند گروه عقب نشسته، تمامی فوج همراهی را قریب شانزده هزار به محاربه پیش فرستاد. روز عید شوال سنه تسع و سبعین و ماته و الف فریقین به هم رسیدند. به اندک زد و خوردی فوج هولکر رو به فرار آورد. فوج جواهرمل غارت کنان تعاقب کردند و افیال و افراس و ساز و سامان گریختگان را دستبرد نمودند. جمعی کثیر را به تیغ بی دریغ کشیدند. هولکریان در قلعه ی دهلپور پناه گرفتند. جواهرملیان به محاصره پرداختند و در عشره ی اوّل همان شوال بر محصوران ظفر یافته، پنج سردار فیل نشین را با ده هزار کس به اسیری گرفتند. هولکر به استماع این خبر هوش ربا رنگ استقلال باخته، سبیل فرار پیمود و قریب جهانسی نهم ذی الحجّه سنه ی تسع و سبعین و ماته و الف به علّت غصه مرگی، قالب تهی کرد و هر دو عید دربارہ ی او رنگ و عید گرفت. مؤلف گوید:

هولکر بود دشمن اسلام   آخرآن مایه [ی] عناد برفت
عقل تاریخ مردنش فرمود: کافر موجب فساد برفت"

(آزاد، ۲۰۱۲: ۱۶۸-۱۶۹)

توضیح: این یادداشت در نسخه ی شفیق (۱۱۷۷ق) و نسخه ی علیگر (۱۲۳۷ق) و نسخه ی پتنا (۱۲۰۵-۱۲۵۰ق) نیست؛ ولی نسخه ی بریتانیا (۱۱۸۲ق) در حاشیه و نسخه ی س (چاپ سنگی) در متن این یادداشت را دارند و آخرین تاریخ در این یادداشت سال ۱۱۷۹ق است؛ لذا این یادداشت در همین سال یا بین سالهای ۱۱۷۹ تا ۱۱۸۲ق بر کتاب افزوده شده است.

۲-۳- یادداشت ماه جمادی الاولی سال ۱۱۸۰ق. "بعد اتمام خزانه ی عامره، شیخ محمدعلی حزین شب یازدهم جمادی الاولی سنه ثمانین و ماته و الف دامن از خارزار جهان برچید و در قبری که در بنارس برای خود ساخته بود، خواب راحت برگزید. مؤلف گوید:

علامه ی عصر و شاعر خوب   افسوس که از میانه برخاست

تاریخ وفات او نوشتم:

از فوت حزین حزین دل ماست "

(آزاد، ۲۰۱۲: ۳۱۲)

توضیح: نسخه ی شفیق (۱۱۷۷ق) این یادداشت را ندارد؛ ولی نسخه های بریتانیا (۱۱۸۲ق) و چاپ سنگی و پتنا (۱۲۰۰-۱۲۵۰) در متن و نسخه ی ع (۱۲۳۷ق) در حاشیه این یادداشت را دارند و از مقایسه ی نسخه ها معلوم می شود که این یادداشت در سال ۱۱۸۰ یا ۱۱۸۱ق. افزوده شده است.

۲-۴- یادداشت ماه رجب سال ۱۱۸۰ق. "بعد تحریر خزانه ی عامره نواب درگاه قلی خان بهادر که در اواخر مخاطب به خاندوران شد، در غره ی رجب سنه ی تسع و سبعین و مآته و الف از صوبه داری اورنگ آباد معزول گردید. پنجم ذی الحجّه سال مذکور از اورنگ-آباد برآمده، به نظام آباد که بالای کتل فرداپور سه منزل از اورنگ آباد است، بنا بر آن که در جاگیر او بود، رفته نشست و اسباب به حالی صوبه داری او مهیا شده بود که ناگاه هزدهم جمادی الاولی سنه ی ثمانین و مآته و الف به مرض سرسام ودیعت حیات سپرد. نعش او را از نظام آباد به اورنگ آباد آورده، در مقبره ی والد او که جنوبی بلده است، دفن کردند. "خدایش بیامرزاد" و همین فقره تاریخ فوت اوست." (آزاد، ۲۰۱۲: ۳۵۱-۳۵۲)

توضیح: طبعاً نسخه ی ش (۱۱۷۷ق). این یادداشت را ندارد؛ ولی نسخه های بریتانیا (۱۱۸۲ق) و چاپ سنگی و پتنا (۱۲۰۰-۱۲۵۰) در متن و نسخه ی علیگر (۱۲۳۷ق) در حاشیه آن را دارند. در نتیجه این یادداشت در همان سال ۱۱۸۰ق. یا در فاصله ی سال های ۱۱۸۰ تا ۱۱۸۲ق. افزوده شده است.

۲-۵- یادداشت سال ۱۱۸۳ق. : بعد اتمام خزانه ی عامره، میرزا معزالدین هفتم شعبان روز پنجشنبه سنه ی ثلاث و ثمانین و مآته و الف در اورنگ آباد رحلت کرد و در احاطه ی مقبره ی خاندوران مرحوم متخلص به درگاه زیر دیوار جنوبی مدفون گردید. مؤلف گوید:

ماه شعبان [به] روز هفتم

از دنیا میرزا [معز] رفت

تاریخ نوشت بنده آزاد:

"مولانا میرزا معز رفت"

(آزاد، ۲۰۱۲: ۶۹۶)

توضیح: این یادداشت فقط در نسخه ی چاپ سنگی هست و چهار نسخه ی دیگر آن را ندارند؛ در نتیجه در سال ۱۱۸۳ق. یا پس از آن به کتاب افزوده شده است.

۲-۶- یادداشت مربوط به سال ۱۱۸۵ق.: "بعد اتمام خزانه ی عامره، میر سید محمد - قدس الله سره - شب هشتم شعبان سنه ی خمس و ثمانین و ماته و الف در بلگرام به جنه الماوی خرامید و در باغ خود واقع محمودنگر مدفون گردید. مؤلف در مرثیه ی آن جناب قصیده نظم کرده و این مصراع تاریخ یافته: "رفت قدسی زمان سید محمد از جهان". (آزاد، ۲۰۱۲: ۴۵۶)

توضیح: ش (۱۱۷۷ق) و بریتانیا (۱۱۸۲ق) از اینجا تا پایان بند را ندارند؛ ولی نسخه های علیگر (۱۱۳۷ق) در حاشیه و پتنا (۱۲۰۰-۱۲۵۰ق) و چاپ سنگی در متن آن را دارند.

۲-۷- یادداشت مربوط به سال ۱۱۸۸ق.: "بعد دوازده سال از ختم خزانه ی عامره، نواب شجاع الدوله بیست و سیوم ذی قعدة سنه ی ثمان و ثمانین و ماته و الف در فیض آباد که آبادی متصل بلده اوده و بنا کرده ی اوست، ودیعت جان سپرد و همانجا مدفون گردید. مؤلف گوید تاریخ وفات او به تعمیه ی اسقاط یک عدد به نظم آورد:

کرد از عالم فانی رحلت   سرور غالب صاحب صولت
گشت تاریخ چو آن یکتا مرد   "رفت نواب شجاع الدوله"

(آزاد، ۲۰۱۲: ۱۴۶-۱۴۷)

توضیح: فقط نسخه ی چاپ سنگی، این یادداشت را دارد و بنابراین در سال ۱۱۸۸ق. یا پس از آن به متن کتاب افزوده شده است.

۲-۸- یادداشت مربوط به سال ۱۱۸۹ق.: "مخفی نماند که بعد اتمام خزانه ی عامره نواب آصفجاه ثانی - دام اقباله - قلعه ی دولت آباد را ششم جمادی الاولی سنه ی تسع و ثمانین و ماته و الف از دست براهمه بازگرفت و پس از پانزده سال و بیست ماه و چارده روز سلیمان زمان خاتم را از انگشت دیو کشید. امیر حیدر متخلص به امیر فرزندزاده ی مؤلف کتاب گوید:

نظام الدوله آصفجاه ثانی   به زور تیغ و بازو قلعه بگشاد
امیراز بهر تاریخش رقم زد   "نموده فتح حصن دولت آباد"

و میر ذکا این مصراع تاریخ یافت: "دولت آباد رفت و باز آمد" فقط منه - رحمه الله علیه. (آزاد، ۲۰۱۲: ۱۰۸)

توضیح: این یادداشت، آخرین یادداشت تاریخ‌دار خزانه‌ی عامره است که فقط در نسخه‌ی چاپ سنگی و آن هم در حاشیه آمده است و طبعاً در سال ۱۱۸۹ق یا پس از آن به متن کتاب افزوده شده است.

۳- یادداشت‌های بی تاریخ

این دسته از یادداشت‌های خزانه‌ی عامره که تعداد آن‌ها ۹ تاست، با آن که فاقد تاریخ هستند؛ ولی با توجه به تاریخ کتابت نسخ و همچنین یادداشت‌های تاریخ‌دار می‌توان محدوده‌ی زمانی افزوده شدن آن‌ها را تخمین زد. یادداشت‌های مورد نظر به شرح ذیل هستند:

۳-۱- ابیاتی از بساطی سمرقندی: آزاد بلگرامی در شرح احوال بساطی سمرقندی ۱۳ بیت از اشعار او را با این عبارت افزوده است:

"قدری از غزلیات بساطی در نظر مؤلف رسید و این چند بیت فراگرفته، الحاق گردید:
رخ تو دیدنم از زلف تیره مشکل بود ز روی لطف صبا مشکل مرا بگشود...
و آخرین بیت این است:

...گفتم بنشین یک نفس ای عمر من آخر گفتا چه کنم عمر گرامی به شباب است"
(آزاد، ۲۰۱۲: ۲۲۶-۲۲۷)

توضیح: فقط نسخه‌ی چاپ سنگی این یادداشت را دارد و چهار نسخه‌ی دیگر ندارند و این یادداشت بعد از سال ۱۱۸۲ق. افزوده شده است.

۳-۲- مطلع قصیده‌ی ترابی: "قصیده‌ی ترابی که به وسیله‌ی آن به زر کشیده شد و عدد ابیاتش چهل و نه است، به نظر مؤلف کتاب رسید و مطلعش این است:

گزیدم عمرها چون برهن کنج کلیسایی دگران به که سازم در حریم کعبه مأوایی"
(آزاد، ۲۰۱۲: ۲۶۶)

توضیح: فقط نسخه ی چاپ سنگی این یادداشت را دارد و چهار نسخه ی دیگر ندارند. بنابراین یادداشت فوق پس از سال ۱۱۸۲ ق. افزوده شده است.

۳-۳- درباره ی مطلع قصیده ی شیخ حزین: "مؤلف گوید: در وقت تحریر خزانه ی عامره، توجه طبیعت به مطلع قصیده ی شیخ اتفاق نیفتاد. بعد مدتی از تألیف این کتاب، روزی طبیعت متوجه شد و در لفظ "ورک" تأمل رو داد که مراد شیخ از او چه باشد. آخر حاشیه ی شیخ بر "ورک" به عبارت عربی به نظر درآمد. مضمونش این که "ورک" بالضم جمع "ورکا" است و معنی آن "بزرگ بالای ران" و موصوف ورک مقدر است؛ یعنی "نوق" بالضم جمع ناقه است. انتهی. مخفی نماند که "ورک" بالفتح "بالای ران" و "ورک" به فتحین "بزرگی بالای ران" را گویند و "ورکاء" بر وزن فعلاء وصف مؤنث است، یعنی انثای بزرگ بالای ران. در قاموس و غیره "ورکاء" وصف انسان است و در غیر انسان هم آمده باشد. اگر "ورکاء" وصف مخصوص ناقه می بود، ایراد آن در این محل بجا می شد. وصف عام آوردن و موصوف خاص یعنی "نوق" را مقدر کردن، منتهای مرتبه تکلف است. کاش بجای حاوی الورک، حاوی العیس گفته می شد. دیگر اینکه "واقرء سلامی سلیمی" درست نیست؛ چرا که "قرء" متعدی به "علی" می آید. صاحب قاموس گوید: "قرء علیه السلام ابلغه". اگر "علی" را بر "سلیمی" آرند، وزن خیرباد می گوید. بلی "اقرء" از باب افعال دو مفعول می خواهد و مفعول ثانی او بی تعدیه "علی" می آید. جوهری در صحاح می گوید: "فلان قرء علیک السلام و اقرءک السلام بمعنی". اگر واو عاطفه را از سر مصرع حذف کرده، "اقرء سلامی سلیمی" خوانند تعدیه صحیح می شود؛ لیکن عطف اقرء بر "عج" از حذف واو ابا می کند. (آزاد، ۲۰۱۲: ۳۱۱)

توضیح: این یادداشت فقط در نسخه ی چاپ سنگی هست؛ بنابراین بعد از سال ۱۱۸۲ ق. افزوده شده است.

۳-۴- ابیاتی در مدح خانزمان: چهارده بیت در مدح خانزمان افزوده شده که با این عبارت و بیت آغاز شده (آزاد، ۲۰۱۲: ۵۸۱-۵۸۲): "در این کتاب مدح خانزمان می کند و می گوید:

خانزمان صاحب امن و امان   پیشرو مهدی آخر زمان...

و با این بیت به پایان رسیده است:

...آهن و سنگی که شراری در اوست خوشتر از آن دل که نه یاری در اوست"

توضیح: نسخه‌های ش (۱۱۷۷ق)، ع (۱۲۳۷ق) و پ (۱۲۰۰-۱۲۵۰ق) این یادداشت را ندارند؛ ولی در نسخه‌های بریتانیا (۱۱۸۲ق) و چاپ سنگی هست. بنابر این، احتمالاً این یادداشت در فاصله ی کتابت دو نسخه یعنی سال‌های ۱۱۷۷ تا ۱۱۸۲ق بر کتاب افزوده شده است.

۳-۵- نقش سکه ی نادری: "نادر شاه یک طرف سکه ی این تاریخ به خط طغرا مقرر کرد و طرف دیگر این بیت:

سکه بر زر کرد نام سلطنت را در جهان نادر ایران زمین و خسرو گیتی ستان شخصی همان ماده را "لاخیر فی ماقع" ساخت؛ لهذا موقوف کرد. "(آزاد، ۲۰۱۲:

۵۹۴-۵۹۵)

توضیح: نسخه های شفیق (۱۱۷۷ق) و بریتانیا (۱۱۸۲ق) این یادداشت را ندارند؛ ولی در نسخه‌های علیگر (۱۲۳۸ق)، پتنا (۱۲۰۰-۱۲۵۰) و چاپ سنگی هست. در نتیجه این یادداشت بعد از سال ۱۱۸۲ق. به کتاب افزوده شده است.

۳-۶- انتقاد از شعر ظهیر فاریابی: "ظهیر این تشبیب را به اسلوب مرغوبی نظم کرده و این قدر هست که پیش از اتمام تشبیب، تصریح او به ذکر ممدوح در بیت:

پیدا شد از کرانه ی میدان آسمان شکل هلال ماه چون سر چوگان شهریار
خلاف قاعده ی تشبیب واقع شده و با تجاهل او در حقیقت هلال و استفسار او از خرد

که در ابیات آینده می آید، منافات دارد. "(آزاد، ۲۰۱۲: ۴۸۸-۴۸۹)

توضیح: فقط نسخه ی ش این یادداشت را ندارد؛ در نتیجه این یادداشت پس از سال ۱۱۷۷ و پیش از سال ۱۱۸۲ق. افزوده شده یا این که از قلم کاتب افتاده است.

۳-۷- تاریخ وفات ظهوری ترشیزی: "وفات ظهوری در دکن سنه ی خمس و عشرین

و الف به ظهور رسید. "(آزاد، ۲۰۱۲: ۴۹۸)

توضیح: فقط چاپ سنگی این یادداشت را دارد؛ بنابراین تاریخ وفات ظهوری بعد از

سال ۱۱۸۲ق. به متن افزوده شده است.

۳-۸- شاهد جهت کاربرد معدود جمع: "بعد تحریر خزانه ی عامره، فقیر آزاد روزی مخزن اسرار شیخ نظامی مطالعه می‌کرد، این بیت در نعت برآمد:

شمسه ی نه مسند هفت اختران   ختم رسل خاتم پیغمبران

از اینجا مستفاد شد که معدود جمع می‌آید. " (آزاد، ۲۰۱۲: ۶۸۶)

توضیح: نسخه‌های ش (۱۱۷۷ق.) و بریتانیا (۱۱۸۲ق.) این یادداشت را ندارند؛ ولی سه نسخه ی دیگر دارند؛ بنابر این بعد از سال ۱۱۸۲ق. به متن افزوده شده است.

۳-۹- ابیاتی از نظامی در نعت: "و در نعت گوید:

بود در این گنبد فیروزه خشت   تازه ترنجی ز سرای بهشت

رسم ترنجی است که در روزگار   بیش دهد میوه بس آرد بهار"

(آزاد، ۲۰۱۲: ۶۹۷)

توضیح: فقط نسخه ی چاپ سنگی این یادداشت را دارد؛ بنابر این بعد از سال ۱۱۸۲ق. به متن افزوده شده است.

نتیجه

نتایج حاصل از بررسی افزوده‌ها و کاسته‌های آزاد بلگرامی در خزانه ی عامره به شرح ذیل است:

الف- نسخه‌های خطی خزانه ی عامره به دو دسته ی کلی تقسیم می‌شوند: یک دسته نسخی هستند که منشأ آن‌ها، مسوده ی مؤلف است و دسته ی دیگر، نسخی که منشأ آن‌ها متن پاکنویس یا بیاضی مؤلف است.

ب- مطلب مربوط به تاریخ فاروقی نادرست بوده و به همین جهت در همان سال نخست حذف و اصلاح شده؛ ولی احتمالاً از طریق نسخه ی مسوده به برخی نسخ راه یافته است.

پ- مطلب مربوط به سنی بودن صائب، کاملاً نادرست است و به همین خاطر در چهار نسخه ی خطی موجود نیست و فقط در نسخه ی چاپ سنگی آمده که یا از مسوده نقل شده و یا اساساً الحاقی است.

ت- سرگذشت خدیجه سلطان، دخترعمو و معشوق واله داغستانی، پس از کتابت نسخه ی شفیق (۱۱۷۷ق.) اصلاح و تکمیل شده و یک دو کلمه از آن هم که سهو مؤلف بوده، به وسیله ی کاتبان متأخر اصلاح شده است.

ث- یادداشت سال ۱۱۷۷ق. تنها یادداشتی است که در هر پنج نسخه ی مورد بررسی هست و در همان سال افزوده شده است و بقیه ی یادداشت‌ها پس از این تاریخ افزوده شده است.

ج- سه یادداشت تاریخ‌دار (۱۱۷۹ و ۱۱۸۰ق.) و دو یادداشت بی‌تاریخ مربوط به مدح خانزمان و نقد شعر ظهیر بین سال‌های ۱۱۷۷ تا ۱۱۸۲ق. افزوده شده است.

چ - یک یادداشت تاریخ‌دار (۱۱۸۵ق.) و دو یادداشت بی‌تاریخ مربوط به نقش سکه ی نادری و کاربرد معدود جمع بین سال‌های ۱۱۸۲ تا ۱۱۸۵ق. افزوده شده است.

ح - سه یادداشت تاریخ‌دار (۱۱۸۳، ۱۱۸۸ و ۱۱۸۹ق.) و شش یادداشت بی‌تاریخ فقط در نسخه ی چاپ سنگی هست که بین سال‌های ۱۱۸۳ تا ۱۱۸۹ق. افزوده شده است.

نسخه ی ب: این نسخه حاوی یادداشت‌ها و مطالبی است که مؤلف در طی شش سال (۱۱۷۶-۱۱۸۲ق.) بر متن اولیه ی کتاب افزوده است.

نسخه ی پ: بررسی یادداشت‌های افزوده‌ی مؤلف بر متن کتاب، حاکی از آن است که آخرین تاریخ درج شده در متن کتاب سال ۱۲۸۵ق. است و یادداشت سال ۱۲۸۸ق. در آن موجود نیست. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که این نسخه از روی نسخه‌ای کتابت شده که بین سال‌های ۱۲۸۵ تا ۱۲۸۸ق. نوشته شده است. این نسخه حاوی غالب یادداشت‌های افزوده مؤلف بر متن کتاب است.

نسخه ی ع: از میان یادداشت‌های تاریخ‌دار آزاد بلگرامی، یادداشت سال ۱۱۷۷ق. را در متن و دو یادداشت سال ۱۱۸۰ق. و یک یادداشت سال ۱۱۸۵ق. را در حاشیه دارد و فاقد یادداشت‌های سال ۱۱۷۹ق.، ۱۱۸۸ق. و ۱۱۸۹ق. است. بنابراین نسخه ی منقول‌عنه آن پیش از سال ۱۱۸۵ کتابت شده است.

منابع

- ۱- آزاد بلگرامی، میر غلام‌علی، **خزانه ی عامره**، مطبعه ی نولکشور: کانپور، ۱۸۷۱.
- ۲- آزاد بلگرامی، میر غلام‌علی، **خزانه ی عامره**، نسخه ی خطی، کتابخانه ی مرکز میکروفیلم نور (بی شماره)، به خط لجهمی ناراین شفیق اورنگ‌آبادی، کتابت شده در اورنگ‌آباد ۱۱۷۷.
- ۳- آزاد بلگرامی، میر غلام‌علی، **خزانه ی عامره**، نسخه ی خطی موزه ی بریتانیا، به خط محمد معرفت بولاقی، کتابت شده در اورنگ‌آباد، ۱۱۸۲.
- ۴- آزاد بلگرامی، میر غلام‌علی، **خزانه ی عامره**، نسخه ی خطی کتابخانه ی دانشگاه علیگر، کتابت شده در ۱۲۳۸.
- ۵- آزاد بلگرامی، میر غلام‌علی، **خزانه ی عامره**، به تصحیح هومن یوسفدهی، رساله ی دکتری، دانشگاه دهلی، ۲۰۱۲ م. / ۱۳۹۱.
- ۶- عباس، سید حسن، **احوال و آثار میر غلام‌علی آزاد بلگرامی**، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۸۴.
- ۷- فتوحی، محمود، **نقد ادبی در سبک هندی**، تهران: انتشارات سخن، ۱۳۸۵.
- ۸- نجم‌الرشید، **"تذکره ی خزانه ی عامره مأخذ مهم نقد شعر فارسی"**، سایت مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، IPIPS.IR، ۲۰۰۸/۷/۴.
- 9-Ethe, Hermann, **Catalogue of Persian Manuscripts in Library of The India Office**, Oxford 1903 A.D.
- 10-Rieu , Charles, **Catalogue The Persian Manuscripts in The British Museum**, London 1966 A.D.
- 11-Storey, C.A., **Persian Literature (a bio-bibliographical survey)**, London 1972 A.D.

References

- 1-Abbasi, Seyyed Hasan, **Barresi Ahval va Asar Mir Gholam Ali Azad-e-Belgrami** The study of Life and works of Mir Gholam Ali Azad-e-Belgrami, Moqoofat Dr. Mahmoud Afshar, Tehran, 1373 A.H./1094 A.D.
- 2-Azad-e-Bilgerami, **Gholam Ali, Khazaneh -ye- Amereh**, Publisher: Nawal kashore, Cawnpore 1900 A.D
- 3-Azad-e-Bilgerami, Gholam Ali, **Khazaneh -ye- Amereh (manuscript)**, writer: Shafiq Ownangabdi, date: 1177 A.H./1763 A.D., no Number, Library of Noor Microfilm Center, Delhi, India.
- 4-Azad -e- Bilgerami, Gholam Ali, **Khazanah-e-Amirah (manuscript)**, writer: Mohammad Ma'refat Boolaqui, date: 1182 A.H./1768 A.D., No. 685, British Museum, London, Uk.
- 5-Azad-e-Bilgerami, Gholam Ali, **Khazaneh-ye-Amereh (manuscript)**, date: 1238 A.H./1823 A.D., No. 639/60, Aligarh University, Aligarh, India.
- 6-Azad-e-Bilgerami, Gholam Ali, **Khazaneh-ye-Amereh (thesis for Degree of Ph.D)**, by Human Yousefdehi, University of Delhi, Delhi, India, 2012 A.D.
- 7-Ethe, Hermann, **Catalogue of Persian Manuscripts in Library of The India Office**, Oxford 1903 A.D.
- 8- Fotuhi, Mahmud, **Naqd-e Adabi Dar Sabk-e Hindi (Literary criticism in Hindi style)**, publisher: Sokhan, Tehran, 1385 A.H./ 2006 A.D.
- 9-Najm-or-Rashid, **Khazaneh-ye-Amereh Ma'khaz-e Mohemm-e Naqd-e she're Farsi (Important Source of Persian poetry)**, Iran Pakistan Institute Of Persian Studies, www.IPIPS.IR, 2008 A.D.
- 10- Rieu ,Charles, **Catalogue The Persian Manuscripts in The British Museum**, London 1966 A.D.
- 11- Storey, C.A., **Persian Literature (a bio-bibliographical survey)**, London 1972 A.D. 1237

جدول- افزوده‌ها و کاسته‌های آزاد بلگرامی در خزانه عامره

تغییرات	موضوع	شفیق ۱۱۷۷	بریتانیا ۱۱۸۲	علیگر ۱۲۳۷	پتنا قرن ۱۳	سنگی ۱۲۸۵
اصلاح ۱	تاریخ فاروقی	+	-	+	+	-
اصلاح ۲	مذهب صائب تبریزی	+	+	+	+	-
اصلاح ۳	سرگذشت خدیجه سلطان	-	+	+	+	+
یادداشت تاریخ- دار ۱	۱۱۷۷ق	+	+	+	+	+
یادداشت تاریخ- دار ۲	۱۱۷۹ق	-	+	-	-	+
یادداشت تاریخ- دار ۳	جمادی‌الاولی ۱۱۸۰ق	-	+	+	+	+
یادداشت تاریخ- دار ۴	رجب ۱۱۸۰ق	-	+	+	+	+
یادداشت تاریخ- دار ۵	۱۱۸۳ق	-	-	-	-	+
یادداشت تاریخ- دار ۶	۱۱۸۵ق	-	-	+	+	+
یادداشت تاریخ- دار ۷	۱۱۸۸ق	-	-	-	-	+
یادداشت تاریخ- دار ۸	۱۱۸۹ق	-	-	-	-	+
یادداشت بی- تاریخ ۱	سیزده بیت از بساطی	-	-	-	-	+
یادداشت بی- تاریخ ۲	مطلع ترابی	-	-	-	-	+
یادداشت بی-	نقد بی‌بی از حزین	-	-	-	-	+

						تاریخ ۳
+	-	-	+	-	مدح خانزمان	یادداشت بی- تاریخ ۴
+	+	+	-	-	نقش سکه ی نادری	یادداشت بی- تاریخ ۵
+	+	+	+	-	نقد شعر ظهیر	یادداشت بی- تاریخ ۶
+	-	-	-	-	تاریخ فوت ظهوری	یادداشت بی- تاریخ ۷
+	+	+	-	-	کاربرد معدود جمع	یادداشت بی- تاریخ ۸
+	-	-	-	-	دو بیت از نظامی	یادداشت بی- تاریخ ۹